

This item is the archived peer-reviewed author-version of:

Driemaal kathedraal : houdingen tegenover religieus erfgoed

Reference:

Van Herck Walter.- Driemaal kathedraal : houdingen tegenover religieus erfgoed
Communio: internationaal katholiek tijdschrift - ISSN 2031-0110 - 48(2023), p. 299-311
To cite this reference: <https://hdl.handle.net/10067/2015670151162165141>

Driemaal kathedraal

Houdingen tegenover religieus erfgoed

Walter Van Herck
Universiteit Antwerpen

In zijn boek over niet-plaatsen beschrijft de Franse socioloog Marc Augé (2008) hoe de niet-plaatsen de overhand behalen in onze postmoderne beleving van de ruimte. Met 'niet-plaatsen' (*non-lieux*) bedoelt Augé de vele neutrale ruimten die onze hedendaagse leefomgeving vullen. Onze hospitalen, kantoorgebouwen, hotellobbies, supermarkten, treinstations, universiteiten, shopping centra, ... zijn allemaal niet-plaatsen. Ze bevatten geen tekens of symbolen die terugverwijzen naar een gedeeld verleden en naar een levensbeschouwelijke identiteit zoals dat wel het geval is met de kerk, het gemeentehuis en het oorlogsmonument aan het marktplein van een plattelandsdorp. De gebouwen die wel identiteit uitstralen, zijn vaak niet meer dan 'erfgoed' geworden. De term 'erfgoed' wordt meestal in een positieve zin gebruikt: het gaat om gebouwen of objecten van grote culturele waarde die bewaard moeten worden. Tegelijk moet men zich realiseren dat 'erfgoed' toch ook impliceert dat een gebouw of een object niet meer deel uitmaakt van een levende cultuur, maar slechts museale waarde heeft. Het zijn nu 'places of memory' (Augé 2008:63) die voorwerp zijn van 'city marketing' en vooral fungeren als magneten voor massatoerisme.

In deze bijdrage neem ik drie teksten onder de loep die met religieus erfgoed te maken hebben. Erfenissen hebben in familiale contexten de neiging uit te groeien tot conflictstof. Men kan erfenissen aanvaarden, opnemen, verder uitbouwen, maar ook onverschillig vergeten of afwijzen en verwerpen. Bovendien kan voor sommige erfenissen geen erfgenaam meer gevonden worden. Wat in familiale contexten geldt, geldt evenzeer op het collectieve vlak. Van veel erfgoed wordt gedacht dat het de mensheid als geheel toebehoort en dat het eeuwigheidswaarde heeft. Toch doen zich geregeld incidenten voor die deze idealisering relativeren. De verwoeste Boeddhabeelden in de vallei van Bamiyan (Afghanistan) en de recent zwaar beschadigde orthodoxe kathedraal van Odessa bieden voorbeelden. Men kan zich afvragen welk lot de materiële erfenis van het Christendom in de toekomst beschoren zal zijn. Wat als niemand meer weet wat de kathedralen betekenden of welke functie ze hadden? Eerst belicht ik het antwoord op die vraag dat Marcel Proust verwoordde in een artikel in *Le Figaro* in 1904.

Daarna bespreek ik nog twee houdingen tegenover het materiële erfgoed van het westerse christendom: een historische studie van Wendy Wauters over de Antwerpse kathedraal en een etnografische studie van Elayne Oliphant van de kerken van Parijs.

1. Prousts *La mort des cathédrales*

Vooreerst enige historische context voor het krantenartikel van Marcel Proust. Het concordaat van 1801 tussen Napoleon en Pius VII gaf volledige godsdienstvrijheid aan het katholicisme in Frankrijk. De clerus ontving een staatswedde als compensatie voor de gewelddadige overname van kerkelijke eigendommen tijdens de revolutie. Er bestond een procedure voor de benoeming van bisschoppen waarin de staat, het Vaticaan, de minister voor de erediensten en de apostolische nuntius betrokken waren. In de eerder antiklerikale Derde Republiek leidde dit tot fricties. In het voorlaatste decennium van de 19de eeuw werden de begraafplaatsen en hospitalen geseclariseerd, legeraalmoezeniers werden tegengewerkt, gebed in de publieke ruimte stond onder druk, echtscheiding werd gelegaliseerd. Bepaalde religieuze orden kregen een verbod om onderwijs te organiseren. In mei 1904 werden de diplomatieke relaties tussen Frankrijk en het Vaticaan verbroken. Aanleiding was het bezoek van de Franse president aan de koning van Italië, Victor-Emmanuel III.

Deze fricties kenden een climax in 1904 wanneer de parlementariër Aristide Briand (°1862-†1932), zijn wetsvoorstel over de scheiding tussen kerk en staat, 'le projet Briand', indiende. Het voorstel was het resultaat van de beraadslagingen van een commissie die onder leiding stond van Ferdinand Buisson, de man die de term 'laïcité' populariseerde. Sommigen van de fanatieke commissieleden waren voorstander van een algehele destructie van de kerk. Het was hun wens dat de kathedralen en kerken van Frankrijk zouden worden omgezet in volkshuizen voor theater of markten bijvoorbeeld. Briand besepte dat dit kon leiden tot grote politieke onrust en koos een mildere weg.

Het is tegen de achtergrond van deze debatten dat men het artikel 'La Mort des Cathédrales: Une Conséquence du Projet Briand sur la Séparation' van Marcel Proust in *Le Figaro* van 16 augustus 1904 moet begrijpen.

De hevigste debatten werden gevoerd over het artikel 4 van het voorstel dat de kwestie van de eigendommen van de kerk betrof. De wet zoals uiteindelijk goedgekeurd in 1905 laat kerkelijke gebouwen toe, maar als eigendom van de staat. De staat nam daarmee ook de verantwoordelijkheid voor het herstel en het onderhoud van die gebouwen. De kerkelijke gebouwen zouden geen alternatieve bestemming krijgen zoals in het eerdere

voorstel, maar zouden gebruikt mogen worden door de godsdienst waarvoor ze bedoeld waren. Ook synagogen en protestantse kerken vallen onder dit besluit. De toegeving dat de kerkelijke gebouwen blijvend mogen gebruikt worden door de oorspronkelijke godsdienst heeft ongetwijfeld iets te maken met Prousts welsprekende verdediging van de kathedralen en van de eredienst die erin gevierd wordt. De verloning van priesters door de staat hield in 1905 in Frankrijk op.

Proust is een agnost met een dubbele, katholieke en joodse, achtergrond. Hij leest Emile Mâle's *L'Art religieux du XIIIe siècle en France* (thèse pour le doctorat ès-lettres, 1899). Door deze auteur leerde hij ook het werk *Rationale divinatorum officiorum* uit 1286 van Willem Durandus kennen. Durandus geeft daarin allegorische verklaringen voor de symboliek van kerkgebouwen en van de rituelen die erin voltrokken worden. Ook kunstcriticus John Ruskin heeft een diepgaande invloed op Proust, vooral op zijn esthetica, gehad. Proust vertaalde verschillende van Ruskins werken naar het Frans, o.a. *The Nature of Gothic* (in vol. II van *The Stones of Venice*, 1853), zijn *Bible of Amiens* (1885) en *Sesame and Lilies* (1864). In 1884 publiceerde Ruskin *St. Mark's rest: the history of Venice written for the help of the few travellers who still care for her monuments*. De ondertitel geeft al te kennen hoezeer het thema van een onverschillige bejegening van het religieuze erfgoed leefde. Maar Proust valt niet alleen terug op de academische literatuur. Hij haalt ook notoire religieuze sceptici aan als Ernest Renan en Gustave Flaubert. De openingsalinea van Prousts artikel gaat als volgt:

Veronderstel voor een ogenblik dat het katholicisme al enkele eeuwen dood is, dat de tradities van zijn eredienst verloren zijn gegaan. Alleen de kathedralen, stom en troosteloos, blijven bestaan als onbegrijpelijke maar nog steeds bewonderenswaardige monumenten. Veronderstel vervolgens dat op een dag wetenschappers er in slagen om op basis van documenten, de ceremonies te reconstrueren die er vroeger werden gevierd en waarvoor zij gebouwd waren. Deze ceremonies waren de betekenis en het leven van deze monumenten en daarzonder bleven ze dode letter. Veronderstel vervolgens dat kunstenaars, verleid door de droom om voor even het leven terug te doen keren in deze grote schepen die stil geworden waren, en er voor een uur het theater willen herdoen van het mysterieuze drama dat zich erin afspeelde te midden gezangen en geuren, dat zij in één woord willen doen voor de misvieling en de kathedralen wat *les Félibres*¹ gedaan hadden voor het

¹ Les Félibres is een Provençaalse culturele vereniging die in het romeinse theater van Orange de antieke tragedies nieuw leven poogde te geven. Hun zomerfestival startte in 1902.

theater van Orange en de antieke tragedies. (Proust 1904, mijn vertaling)

Zelfs een regering die louter bekommerd is om het kunstverleden van Frankrijk zou deze onderneming gewillig ondersteunen, aldus Proust. De gotische architectuur is het meest volmaakte meesterwerk dat Frankrijk heeft voortgebracht. Proust bespreekt dus niet de mogelijke destructie van de kathedralen. Hij bespreekt hoe een verlies van de eredienst in de kathedralen ook het einde van hun leven en betekenis zal inhouden. In zijn hypothese zullen 'karavanen van snobs' eens per jaar afzakken naar de kathedralen in de steden om er een kunstwerk te beleven in het decoratieve kader dat ervoor gebouwd is. Spijtig genoeg, zegt Proust, kunnen ze niet meer zijn dan 'dilettanti; wat ze ook doen, in hen woont de ziel van vroeger niet meer.' Het zou een soort re-enactment zijn om een gevoel te reconstrueren, maar niet om een religieus geloof te vieren. Prousts hypothese anticipeert op een hele beweging van 'levende geschiedenis', die ook door Herman De Dijn (2010) gekwalificeerd wordt als 'geënsceeneerde authenticiteit'. Gelukkig, zo stelt Proust, kunnen we op elk moment van de dag een kerk binnenstappen en een officie bijwonen. De bedienaren van de eredienst vieren er niet vanuit esthetische motieven, maar vanuit geloof en daarom is het des te esthetischer! Proust bekritiseert het voorstel van Briand die de kerken wil sluiten en nieuwe, seculiere functies wil geven. Het wegvallen van de ritus zal de kathedralen bloedloos en levenloos achterlaten. Liturgie en architectuur vormen een geheel. Niet zonder gevoel voor dramatiek citeert Proust het evangelie van Johannes 6:53: "Daarop zei Jezus: 'Waarachtig, ik verzeker u: als u het lichaam van de Mensenzoon niet eet en drinkt, hebt u geen leven in u.'" (NBV) Op voorwaarde dat ze levend blijft, geeft de kathedraal volgens Proust asiel zowel aan de geletterde als aan de gelovige, zowel aan de vage dromer als aan de archeoloog. Alleen al op artistiek-esthetische gronden heeft de regering daarom de plicht om de eredienst te ondersteunen, aldus Proust, en doet de clerus er goed aan de steunbetuigingen die zij krijgt van kunstenaars niet af te wijzen.

2. Wauters' *De geuren van de kathedraal*

Het is niet zo erg uitgedraaid als Proust voorzag in zijn hypothese. Onze kathedralen zijn niet dood, ze zijn slechts halfdood. De culturele omgeving is pluriform en gesecculariseerd. Kennis van de christelijke traditie (verhalen, heiligen, riten, feestdagen,...) is afwezig bij grote lagen van de bevolking. De historische kerken functioneren zowel als museum (met inkomgeld, gidsen, toeristische brochures en museumshops) en als cultusplaats. Die situatie

blijft vaak niet zonder frictie. Men kent de zigzaggende toeristen die fotograferend, wijzend en pratend huwelijks- of begrafenisrituelen verstoren.

Niet toevallig geeft Wendy Wauters in haar recente boek *De geuren van de kathedraal* ook enkele passages uit Prousts artikel. De handelseditie van haar proefschrift is een schot in de roos. Het boek staat in de bestsellerlijsten en is genomineerd voor de Libris Geschiedenis Prijs 2023.

Wanneer Proust het heeft over geleerden die op basis van documenten een reconstructie uitvoeren van het leven in een kathedraal, dan zou Wauters zich aangesproken kunnen voelen. Haar reconstructie is van een andere orde dan die van Durandus. Men vindt in haar werk geen uitgebreide bespreking van de christelijke symbolen, heiligen en rituelen. De opzet is niet om de christelijke symboliek allegorisch en/of theologisch te verklaren en te duiden. Zij roept veeleer de tactiele, sensitieve wereld van het leven in de kathedraal op: de geuren van rotting en wierook, de kleuren op de muren en retabels, de storende geluiden van haastige kapelaans en de zoete klanken van klokken, hymnen en psalmen, de rituele gebaren van knielen en elevatie.

Dit onderzoek is uitermate interessant omdat het om de premoderne religieuze wereld gaat die voorafging aan de reformatie en, in het bijzonder voor het katholicisme, aan de contrareformatie. Vanaf het Concilie van Trente werd de eredienst gestroomlijnder, de geloofsleer rationeler, doctrinair en gestructureerd (*Cathechismus* van 1566), de kerken overzichtelijker. Voordien, en dit is het beeld dat Wauters schetst, was de kerk chaotischer en overweldigender. Gilden en broederschappen, rijk geworden met de bloeiende handel in de Antwerpse haven, hadden elk hun eigen altaar (40 tot 70 in de Antwerpse kathedraal) en dagelijkse missen (tot 100 missen per dag). Altaargerei werd gehaald en opgeborgen door talloze kapelaans. Kunstige retabels en altaren werden aangeschaft en gebouwd. Doeken en gordijnen, openende en sluitende altaarstukken, processies, handelsactiviteiten bij de altaren van de gildebroeders, rondlopende honden, brandende wierook en rozemarijn, kaarsen, grafdelvers aan het werk, koorheren die het officie zingen, passanten die de kerk als binnenweg gebruiken... het moet een bruisende, rumoerige, geurige en stinkende stroom van allerlei gelijktijdige activiteiten te zien hebben gegeven. De kerkmuren hadden heldere kleuren, op de circa 70 zijaltaren brandden talloze kaarsen, wierookwalmen dwarrelen overal rond, opgehangen tapijten schermen het koor af van de winterse kou, de kerkklokken luidden ook voor meer civiele aangelegenheden ...

Wauters geeft inzicht in het toenmalige leven in de kathedraal niet alleen door een accurate beschrijving van wat er zich in de kathedraal afspeelde. Ze grijpt ook terug naar de emotietheorieën van die tijd waarin bijv. een beeld van Christus geacht werd in te werken op de ziel en gunstige

spirituele effecten te ressorteren. Het openen van een altaarstuk, het zicht krijgen op een beeld van Christus of Maria zou letterlijk een indruk nalaten op de toeschouwer die er zelf door geheiligd wordt. De idee van lichaam en ziel als communicerende vaten met de wereld (Wauters 2023:91) was niet alleen van toepassing wanneer het om positieve effecten ging. Een zwangere vrouw kon beter niet naar een terechtstelling door radbraken kijken. Haar kind zou bij geboorte weleens dezelfde breuken kunnen vertonen (Wauters 2023:94)!

Deze inzichten hadden nog uitgebreid kunnen worden door de hele relatie tussen natuur en bovennatuur die in de premoderniteit een relatie van participatie en verstrengeling was, te thematiseren. Dit is het symbolisch-sacramentele universum dat door de objectiverende, neutrale blik van de wetenschappen vervangen is.

Wauters rept nauwelijks een woord over geloof en theologie, maar wellicht is die omissie terecht, aangezien geloof hier nog wezenlijk een trouw is aan God die beleefd wordt door trouw aan alle gebruiken, gewoonten, rituelen, bedevaarten enzovoort. “Zelfs wanneer je de religieuze rituelen inhoudelijk niet helemaal begreep, deed dat geen afbreuk aan hun spiritueel voordeel” (Wauters 2023:94).

Het hedendaagse beeld van de kerk als een plaats van verstilling die bij uitstek gereserveerd is voor meditatie en spiritualiteit blijkt, na lectuur van Wauters' monografie, in de 15de-16de eeuw totaal anders geweest te zijn. De kerk was een publieke ruimte vol kleur en licht, geluid, geur en drukte waar tal van devotionele activiteiten van verschillende groepen simultaan doorgingen, waar devotie zich vermengde met sociale, culturele en mercantiele activiteiten en waar de onbezonnen uitvoering van religieuze tradities elke theologische reflectie voorafging. De sociale druk was tegelijk én enorm én vanzelfsprekend. Antwerpen kende vier belangrijke ommegangen waarin alle verenigingen meeliepen. Honderden heiligenbeelden gingen op de schouders rond. Het centrale Mariabeeld werd door de gieldieden beurtelings gedragen zodat het door de handen van alle verenigingen gegaan was (Wauters 2023:78). Uit elk huis moest één persoon meelopen (Wauters 2023:83).

De eenvormige kerk met stoelen op rijtjes gericht op één centraal altaar is van aanzienlijk latere datum: “van een gezamenlijke zondagsviering door de parochianen aan het parochiealtaar van ‘hun’ kerk was dus geen sprake” (Wauters 2023:41). De post-tridentijnse kerk wordt, zoals gezegd, cartesiaanser, netter, ordelijker. De traditionele devotionele praktijken transformeren in een geloofspraxis, i.e. praktijken gestuurd en ingegeven door een catechismus en dogmatische geloofsovertuigingen. In het dertiende-eeuwse sermoenboek *Tabula Exemplorum* klaagt een kerkganger tegen de

priester dat het voor hem geen zin heeft naar het Woord Gods te komen luisteren, want hij onthoudt er toch niets van. De priester antwoordt hem dat het desalniettemin zin heeft ook al onthoudt hij niets, omdat zijn luisteren het omwassen van potten gelijk. Er gaat water in, en water uit, en “er blijft geen water in, doch ze zijn er gereinigd bij geworden”. (Wauters 2023:119) Het begrijpen en onthouden van propositionele geloofsinhouden was in een pre-tridentijnse context duidelijk veel minder belangrijk.

Wij zijn meer vertrouwd met de afloop van dit verhaal, dan met de opbloei ervan. De heilzame transformerende kracht van rituelen wordt midden 16de eeuw door sommigen in vraag gesteld (Wauters 2023:110). Het wetenschappelijke wereldbeeld, het wegvallen van het lokale gemeenschapsgevoel, de individualisering, enzovoort... hebben de desintegratie van deze wereld bewerkstelligd. Maar Wauters is niet ongevoelig voor kleine factoren, zo merkt ze het volgende op:

Door onze huidige gewenning aan elektrisch licht in kerken en musea, en een onophoudelijke stroom aan geïdealiseerde foto's, zijn we compleet vergeten hoe veranderlijk de zichtbaarheid van een ruimte en van kunstwerken kan zijn. Nochtans miste een sterk uitgelichte plek, of juist een in schaduwen gehuld beeld, vroeger zijn emotionele impact niet. (Wauters 2023:186)

Toch is er geen sprake van idealisering in het betoog van Wauters. Ze wijst op allerlei misstanden: de kerk als plaats om gezien te worden en op te vallen, als plaats om te roddelen en te kletsen, als marktplaats waar men zaken kon doen. Opportunistische kerkgangers verlieten de kerk van zodra ze het sacrament hadden gezien – hen zou die dag niets meer kunnen overkomen. De verering van niet-authentieke relieken bleef toch gehandhaafd, omwille van de verdienste en omwille van de verknochtheid van het volk aan die devoties (Wauters 2023:233).

Omdat Wauters zo goed weet te contextualiseren, komt ze tot een hermeneutisch verstaan van het religieuze leven in een andere tijd. Nergens bespeurt men in haar werk blijken van neerbuigendheid, vooringenomenheid of veroordeling. Integendeel, door terug te grijpen op de visies van die tijd betreffende de werking van de zintuigen, van gevoel en passie, van de ziel, komt zij tot een verstaan van de laatmiddeleeuwse mens en zijn religieuze gebruiken. Over de devotionele praktijken waarin aanraking en contiguiteit zo belangrijk is, schrijft ze: “Dit alles had niets met bijgeloof of magie te maken – (...) de wereld werd gewoonweg anders begrepen dan nu” (Wauters 2023:103).

Hoezeer die religieuze wereld ook veranderd is, Wauters beseft zeer goed dat de gehechtheid aan symbolen zoals een kathedraal diep in de menselijke ziel gegrift staat. De reacties op de brand van de Notre Dame te Parijs op 15 april 2019 verbazen haar niet. Bij de aanblik van de vlamme Notre Dame werd er gehuild, gesmeekt en gebeden, de vlaggen gingen halfstok, klokken hebben overal een halfuur geluid (Wauters 2023:194). Met het volgende boek dat ik wil bespreken is het enigszins anders gesteld.

3. Oliphants *The privilege of being banal*

Elayne Oliphant is een Canadees-Amerikaanse antropologe van de religie. Haar boek, *The privilege of being banal. Art, secularism and Catholicism in Paris*, uit 2021 verhaalt over haar werkzaamheden en onderzoek aan het *Collège des Bernardins* in Parijs. De werkzaamheden betroffen de functie van ‘médiatrice’ – ze gaf uitleg aan bezoekers gedurende hun verkenning van de hedendaagse kunstwerken die in de genoemde gerestaureerde gotische gebouwen tentoongesteld worden. De oude cisterciënzerruimten zijn nu een plaats van dialoog tussen de katholieke kerk en de seculiere cultuur. Men kan er opleidingen volgen, debatten bijwonen en kunst bekijken. De functie van ‘médiatrice’ gaf Oliphant de gelegenheid om in gesprek te gaan met de bezoekers en tegelijk haar meer etnografische ambities waar te maken, namelijk om te peilen naar de culturele privileges van het katholicisme in Frankrijk en Parijs.

Oliphant lokt de bezoekers dus enigszins in een antropologische fuik. Ze denken te maken te hebben met iemand die zich identificeert met het katholieke project van het *Collège des Bernardins*, maar hebben in feite te maken met iemand die hun woorden zal gebruiken om te bewijzen dat het katholicisme staat voor macht en privilege. Kort gezegd is haar punt het volgende. Men zou kunnen denken dat met de algemene secularisatie, met de scheiding tussen kerk en staat, met de revolutionaire inperking van kerkelijke eigendommen, enzovoort de macht van het katholicisme helemaal gebroken is. Dat mag dan wel waar zijn, maar, aldus Oliphant, het katholicisme behoort in Frankrijk wel tot een soort vanzelfsprekende achtergrondcultuur. Dit is wat zij bedoelt met de notie ‘banaliteit’. Het katholicisme is banaal in Frankrijk, dit wil zeggen: evident aanwezig en niet in vraag gesteld als onderdeel van de Franse cultuur en de Franse publieke ruimte. De vele kerkgebouwen, kapellen, abdijen, kruisen, beeldhouwwerken en schilderijen, composities, kerkklokken, heiligen, feestdagen, ... geven het katholicisme een aura van vanzelfsprekendheid. Die vanzelfsprekendheid gaat gepaard met privileges en voordelen.

De lezer kan zich afvragen wat daar bijzonder aan is. Is de Islam dan ook niet banaal in Saoedi-Arabië of Indonesië? Het shintoïsme en het boeddhisme in Japan? Het orthodoxe christendom in Bulgarije? Bovendien lijkt het er op dat het katholicisme hoe dan ook fout is: zowel als het rijk en écht machtig is en evenzeer als het arm is en een beperkte aanhang heeft. De auteur constateert een vermenging van katholicisme en 'laïcité', bekend als *catholaïcité* (Oliphant 2021:23) die voor haar een probleem is. De Franse samenleving heeft de pretentie om een lekenstaat te zijn, maar dat is ze volgens haar niet. Het katholicisme is nog altijd vanzelfsprekend present in de achtergrond. De lezer kan de bedenking maken dat het seculiere karakter van de samenleving geenszins impliceert dat Frankrijk zijn geschiedenis en materiële cultuur moet opgeven. Dat het religieuze en het seculiere *de facto* nooit haarfijn van elkaar gescheiden zijn of kunnen worden, lijkt me bovendien onvermijdelijk. Die scheiding is zelfs niet wenselijk. Wat zou er moeten gebeuren opdat Oliphant tevreden zou zijn? Moeten de kathedralen afgebroken worden misschien?

Het punt is dus niet louter dat er generaties aankomen die elementen uit de religieuze cultuur niet meer begrijpen, maar dat er generaties verschijnen die – mede dankzij deze onwetendheid – geen redenen meer zien voor het behoud van deze elementen, wel integendeel. Die overgang blijkt uit het artikel dat Oliphant recent schreef over *Density and domination. Catholic materiality and the workings of history in Paris* (Oliphant 2022). Met 'densiteit' wil ze verwijzen naar de symbolische volheid en overvloed van de katholieke materiële cultuur. Die symbolische rijkdom moet uitgelegd worden, want in de gotische bouwstijl, in een requiemmis, in een schilderij van de kruisafneming, enzovoort, liggen talloze betekenislagen die vanuit verschillende disciplines kunnen toegelicht worden. Deze objecten hebben een enorme symbolische densiteit. Door daarbij stil te staan kan men de onwetendheid enigszins wegnemen. Voor Oliphant mag daar echter de focus niet liggen. Integendeel, de symbolische densiteit leidt de aandacht strategisch af van wat werkelijk belangrijk is, namelijk dat deze materiële cultuur de uitdrukking is van macht en verdrukking. Oliphant citeert de Afro-Amerikaanse schrijver James Baldwin die tijdens zijn verblijf in Parijs in 1948 het volgende schreef:

De Zuid-Afrikaanse mijnwerker ... of de Algerijnse metsers aan het werk in Parijs hebben niet alleen geen reden om te buigen voor Shakespeare, of Descartes, of Westminster Abbey of de kathedraal van Chartres: zij hebben tot deze monumenten, eenmaal ze hun aandacht binnendringen, geen eerbare toegang. Hun begrip van deze geschiedenis kan niet anders dan hen duidelijk maken dat ze bestolen

zijn, verguisd en afgewezen. Buigen voor die geschiedenis houdt in dat men het arrogante en onrechtvaardige oordeel van die geschiedenis aanvaardt. (James Baldwin, 'No Name in the Street', zoals geciteerd in Oliphant 2022:152, mijn vertaling)

Vervolgens verwijst Oliphant naar het beperkte onderzoek van de relatie tussen katholicisme en slavernij in Frankrijk. De zogenaamde 'Code Noir', uitgevaardigd in 1685², die bij wet de slavernij in de Franse kolonies regelt, stelt in het eerste artikel dat alle joden uit de kolonies verdreven moeten worden, in artikel twee dat alle slaven gedoopt moeten worden en in artikel drie dat het katholicisme de enige religie in de kolonies kan zijn. Dat deze elementen ontbreken in de geschiedenis van het katholicisme in Frankrijk kan volgens haar alleen maar betekenen dat het katholicisme allerlei mogelijke narratieven tot zwijgen heeft gebracht ('silencing'). De betekenis van 'silencing' wordt hier echter behoorlijk opgerekt, alsof het katholicisme bestaande historische verhalen zou verbieden of het zwijgen opleggen. Iedereen heeft het recht om onvertelde verhalen te vertellen. Oliphant wijst op onrechtstreekse verbanden tussen de kathedralen en de gewelddadige koloniale geschiedenis. Deze onrechtstreekse verbanden gelden overigens ook voor het Franse staatsapparaat en voor allerlei andere vormen van materiële cultuur, zoals stadhuizen, paleizen, justitiepaleizen, universiteitsgebouwen, enzovoort, waarvan men kan vermoeden dat ze ook met koloniale middelen ondersteund zijn. Oliphant verklaart de grote bouwwoede van kerken in neo-stijlen gedurende de 19de en 20ste eeuw vanuit het katholieke machtsstreven om de publieke ruimte te bezetten met monumentale kerkgebouwen. Ook de bekende Georges-Eugène Hausmann zou daarin de hand gehad hebben. Deze expansiezucht zou losstaan van de katholieke praktijk, omdat in 1854 slechts 15% van de bevolking – om maar één voorbeeld te geven – de Paasmis bijwoonde. Grote katholieke bouwwoede zou dus samengaan met verminderde geloofsaanhang en slechts verklaarbaar zijn door machtshonger en expansiezucht. Ongetwijfeld schuilt er enige waarheid in deze stellingname, maar Oliphant geeft slechts percentages en geen absolute cijfers. De bevolking van Parijs stond in 1800 op 559 000 inwoners, groeide naar 1,2 miljoen in 1851 en bleef doorgroeien tot 2,2 miljoen inwoners in 1881. De aangroei stopt pas in 1921 wanneer het cijfer van 2,9 miljoen inwoners bereikt wordt (Agence Nationale 2021). In 1800 gaf 15% van 559 000 slechts 83 850, terwijl in 1851 15% van 2,2 miljoen 330 000 bedraagt. Er was dus weldegelijk een stevige verhoging van deelname aan de eredienst. Bovendien was in de 19de eeuw de strijd

² Volledig te lezen op de website Gallica: <https://gallica.bnf.fr/essentiels/anthologie/code-noir> (geraadpleegd 2 oktober 2023).

begonnen tegen liberale en socialistische ideologieën. Toch lijkt Oliphant overtuigd van het gewicht van een indirecte verwijzing naar de slavernijgeschiedenis:

Despite – or, perhaps, *because of* – the very recent end of French slavery in 1848, the coup of 1851 that returned dictatorial power to the nation, and the vast expansion of France’s overseas colonies that occurred during this period, the construction of dozens of historicizing Catholic churches and renewed commitment to the maintenance of its historic churches made concrete the taken-for-granted morality of citizenry, the church and the state. (Oliphant 2022:155, cursivering door de auteur zelf)

Het enige echte voorbeeld dat zij geeft, is het praalgraf van Jean-Baptiste Colbert in de kerk van Saint-Eustache. Colbert is de architect van de zogenaamde ‘Code Noir’ (1685) die de omgang met de slaven regelt. Dit verhaal wordt bij het praalgraf niet verteld. Het protest tegen het praalgraf is terecht, maar geldt evenzeer ten opzichte van talloze andere seculiere gebouwen die in die tijd zijn opgetrokken. Een ander standbeeld van Colbert prijkt bij de ingang van de Franse Assemblée Nationale. Het minste dat men kan zeggen is dat met de plaatsing van een praalgraf in de Saint-Eustachekerk de katholieke kerk een bepaalde politiek van de Franse staat bevestigt. Maar dat kerk en staat elkaar steunden in koloniale projecten is natuurlijk allang bekend.

Het betoog van Oliphant eindigt in verbijsterende beschuldigingen:

By constraining the city’s visual landscape, filling it with the sources and archives that limit the space for other sources, archives and narratives, Catholic churches help maintain a host of inequalities. (Oliphant 2022:159)

President Macron had de heropbouw van de Notre Dame volgens haar dan ook niet mogen uitroepen tot een project van nationaal belang. Die uitspraak is onderdeel van het geweld waarmee Europa, witheid en christendom boven al de rest verheven wordt.

Men zou denken dat de discipline genaamd ‘antropologie’ er vooral op uit is om de mensen of groepen mensen te begrijpen. Op verschillende plaatsen in haar boek en in het aangehaalde artikel maakt Oliphant melding van haar veldwerk als antropologe. Ze spreekt mensen aan in het *Collège des Bernardins*, maar ook in andere kerken enzovoort. Zo praat ze op zomeravonden tijdens ‘happy hours’ met de jongelui op de Seineoever met

uitzicht op de Notre Dame. Het stoort haar overduidelijk dat die jongelui op haar vragen antwoorden dat de Notre Dame voor hen diepe associaties oproept met de Franse cultuur, geschiedenis en beschaving. Haar etnografische werk is er totaal niet op gericht om een zinvolle verklaring te geven van deze diepe gehechtheid. Alles wat Oliphant kan bieden is een analyse van machtsstructuren en vormen van onderdrukking. Die macht en die onderdrukking waren er zeker en moeten aan de kaak gesteld worden. Maar over de betekenis van de kathedralen en over de betekenis van de gehechtheid van sommigen aan de kathedralen heeft ze daarmee nauwelijks verduidelijking gegeven.

4. Enkele slotbemerkingen

Wat geeft dit korte parcours langs drie teksten over religieus erfgoed te zien? Proust ziet esthetische redenen voor een verdediging van het bestaan van de kathedralen en van de continuering van de eredienst in die kathedralen met een minimale ondersteuning van de staat. De eredienst houdt het leven en de betekenis van de kathedralen in stand, anders worden het ruïnes waarvan de schoonheid drastisch gereduceerd is. Er zit een element van nationale trots in zijn esthetisch pleidooi: de gotische kathedraal is het mooiste en meest unieke dat Frankrijk ooit heeft vorgebracht.

Wendy Wauters houdt geen pleidooi voor of tegen kathedralen, maar brengt de historische en kunsthistorische elementen aan die nodig zijn om de kathedralen te begrijpen. Zij geeft context en legt verbanden tussen verschillende actoren, praktijken, kunstvormen en symbolen. Wat onbegrijpelijk leek of als magie en bijgeloof verscheen, kan toch begrepen worden als de religieuze cultuur van mensen die vijfhonderd jaar geleden inderdaad in een andere wereld leefden.

Elayne Oliphant doet niet de minste poging om mensen te begrijpen, noch de middeleeuwse christen, noch de hedendaagse Franse katholieken of vrijzinnigen die trots zijn op hun religieus erfgoed. Zij ziet alleen machtsstructuren.

De kwestie van religieus erfgoed is een (gordiaans?) knooppunt waar vele disciplines, bekommernissen en belangen samenkomen. Ludwig Wittgenstein schreef ooit: "Traditie is niet iets wat iemand leren kan, het is geen draad die iemand kan oppakken, wanneer hem dat zo uitkomt; net zo min als het mogelijk is, je eigen voorouders uit te zoeken." (Wittgenstein 1979:137) Er zijn mensen die dat moeilijk onder ogen kunnen zien en die graag een eigen traditie uitvinden. Nu stelt zich echter het tegengestelde probleem: kan iemand die een traditie heeft die ook zomaar naar believen kwijt? Of raakt men die traditie – omdat men ze niet levend kan houden, zoals Proust bemerkt – sowieso kwijt? Zijn geschiedenis en erfgoed de

restproducten van een uitgedoofde traditie? Welke plaats hebben die restanten nog in ons leven? Elk denken is een vorm van afscheid.

Bronvermelding

- Agence Nationale de la Cohésion des Territoires. (2021). L'évolution démographique de la ville de Paris. *Rapport 2021-2022 de l'Observatoire des territoires : Territoires et transitions. Cahier no. 1 : enjeux démographiques*, p. 30
<https://www.observatoire-des-territoires.gouv.fr/kiosque/rapport-2021-2022-territoires-et-transitions-enjeux-demographiques>
(geraadpleegd 19/09/2023)
- Augé, Marc. (2008). *Non-places. An introduction to supermodernity*, London: Verso
- De Dijn, Herman. (2010). Levende geschiedenis: geënceneerde authenticiteit. *Streven*, Jrg. 77 (november), 881-892
- Fortescue, A. (1909). William Durandus. In *The Catholic Encyclopedia*. New York: Robert Appleton Company.
<http://www.newadvent.org/cathen/05207a.htm> (geraadpleegd 12/09/2023)
- Oliphant, Elayne. (2021). *The Privilege of Being Banal. Art, Secularism, and Catholicism in Paris*. Chicago: The University of Chicago Press
- Oliphant, Elayne. (2022). Density and domination : Catholic materiality and the workings of history in Paris. *American Ethnologist*, Vol. 49, No. 2, 151-152
- Proust, Marcel. (1904). La Mort des Cathédrales. Une conséquence du projet Briand sur la Séparation. *Le Figaro*, Mardi 16 Aout 1904 (50e Année, 3e Série, No. 229), p. 3-4.
<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k286706d/f3.item>
(geraadpleegd 13/09/2023)
- Proust, Marcel. (2021). *Death comes for the cathedrals*. Transl. John Pepino. Milwaukee: Wiseblood Books, 2021
- Vendeuvre, Isabelle de. (2008). Proust et l'Eglise. Grandeurs d'établissement et pouvoir du verbe, *Revue d'histoire littéraire de la France*, 2008/2 (Vol. 108), pp. 421-431
- Wauters, Wendy. (2023). *De geuren van de kathedraal. De overweldigende 16de eeuw in Antwerpen*, Tiel: Lannoo, 2023
- Wittgenstein, Ludwig. (1979). *Losse opmerkingen*, Baarn: Het wereldvenster

Over de auteur

Walter Van Herck (°1962) is doctor in de wijsbegeerte (HIW, KU Leuven, 1996). Hij doceert voornamelijk filosofie van de religie aan de Universiteit Antwerpen. Van 2013-2023 was hij tevens gastprofessor aan de Universiteit Gent. Hij is hoofdredacteur van *International Journal of Philosophy and Theology* (de verderzetting van het vroegere *Bijdragen. Tijdschrift voor Filosofie en Theologie*). Zijn laatste boek, getiteld *Geen gedachte God. Een inleiding tot de filosofie van de religie*, verscheen in 2020 (bij ASP/UPA, Brussel). E-mail: walter.vanherck@uantwerpen.be